

بررسی تطبیقی کار و اشتغال در آیات و روایات و مکتب شهید سلیمانی

**علی روح الامینی ، دانشجوی کارشناسی ارشد روانشناسی تربیتی ،
دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت**

دکتر ابراهیم خراسانی پاریزی، استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت.

دکتر محسن مرادی، دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی.

چکیده:

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تبیین اشتغال در اسلام و مکتب شهید سلیمانی از این نظر اهمیت دارد که قصد دارد به این سوال اصلی، اشتغال در اسلام و مکتب شهید سلیمانی چه جایگاهی دارد ؟ ، پاسخ دهد. روش تحقیق در این پژوهش کتابخانه است و اطلاعات به صورت توصیفی تجزیه و تحلیل تهیه گردیدند. نتایج تحقیق نشان می دهد دین اسلام به کار و اشتغال اهمیت زیادی داده و از بیکاری به شدت نکوهش کرده است. در اسلام بر اهمیت برآوردن نیازهای زندگی تاکید شده و کار با عناوین ویژه ای چون عبادت، جهاد در راه خدا، گذشتن از پل صراط و... تعبیر شده است و می توان اهمیت آن را در آیات و روایات دینی استنباط نمود با یک نگاه کلی به ویژگی های یک فرد کارآفرین و خصوصیات که اسلام از یک انسان با تقوا انتظار دارد، می توان فهمید که یک انسان مومن به تمام معنا می تواند یک کارآفرین باشد.

بحث در باره اشتغال از دیدگاه شهید سلیمانی را نیز باید در مدیریت سرمایه انسانی دید. ایشان کسی است که به معنی واقعی کلمه وقت برای استراحت نداشت و همیشه مشغول به کار بود. ویژگی های اشتغال در مکتب شهید سلیمانی عبارتند از: رعایت و داشتن اخلاص در کار ، مشورت پذیری و تفکر عمیق، عاطفی بودن در قبال سایرین در عین حال قاطعیت در کار، ولایتمداری ، مردم داری، رویکرد جهادی در کار ، تقید در امور دینی در کار ، مدیریت سرمایه انسانی و خود توسعه ای .

کلمات کلیدی : کار ، اشتغال ، اسلام و مکتب شهید سلیمانی

مقدمه و طرح مساله

از آغاز زندگی بشر، کار و اشتغال قرین انسان و بوده و زنان مردان از دیرباز همپای همدیگر بار مسئولیت زندگی به را دوش کشیده و مشغول فعالیت بوده اند اشتغال و کار از مسائلی است که برای پیمودن راههای ترقی مادی و معنوی، نقشی بنیادی و دارد برای ادامه زندگی و بقای جامعه ضرورتی اجتناب ناپذیر است. (احمدپناهی، 1393: 1)

کار، سازنده انسان و بیکاری و تنبلی فاسد کننده اوست، لذا ارزش کار صرفاً نه از جهت کسب درآمد یا شکوفایی اقتصادی است، بلکه در تأثیری است که بر انسان می‌گذارد و شخصیت او را پرورش می‌دهد. (مطهری، 1389: ۴۱۵). امروزه اشتغال و داشتن حرفه و شغل مناسب از جمله مسائلی است که برای انسانها اهمیت زیادی دارد. (احمدپناهی، 1386: 1) تشویق به کار و تلاش به عنوان عامل مهمی در رشد معنوی و تربیتی انسان، موضوعی است که در قرآن کریم در آیات متعددی انسان را به آن دعوت و توصیه نموده است. در قرآن کریم حدود 400 آیه در تشویق به کار و تلاش و بیان ارزش و اهمیت و آثار و برکات (کار و تلاش) وارد شده است.

قرآن کریم با ایجاد شناخت از طریق عقل، قلب و قوای حسی و با تحریک میل و انگیزه و جهت دهی غرائز، انفعالات، عواطف و احساسات و توجه دهی به قدرت و حرکت گیری به برکت استعانت از قوه و قدرت الهی زمینه را برای شکل گیری کار و تلاش در صحنه عمل برای انسان فراهم آورده است و بر شأن این موجود مختار و انتخاب گر برای کارهایی که کمال و تعالی او را فراهم آورد با تعلیم و تربیت، با کار آفرینی و توصیه به کسب تخصص در حرفه و کار افزوده است.

در روایات متعدد نیز کار کردن و تلاش مثبت رویکرد کاملاً آخرت گرایانه داشته و ارزش کار و کارگر و فعالیت کسی که به دنبال معیشت حلال و طیب استعبادت محسوب گردیده تا آنجا که اگر در این مسیر کشته شود شهید از دنیا رفته است و اجر و پاداش شهداء را دارد. (نادعلی، 1397: 12)

لذا اسلام، تشویق به کار و تلاش را با چشم انداز رشد و تعالی فرد و خانواده در جامعه پیگیر بوده است و با ذکر زمینه ها، آثار، برکات و نتایج کار و تلاش به ترغیب مردم به کار و تلاش پرداخته است. از نظر اسلام تعهد به این راهکارها و توجه به آثار و برکات کار موجبات رشد و تعالی تربیتی جامعه اسلامی را در بر خواهد داشت.

است شهید قاسم سلیمانی، سرداری از جنس مردم نیز ساده زیستی، تواضع، ادب و متانتش، توانمندی های نظامی، فرماندهی و رهبری او را برجسته تر می کرد. این سردار ملی که عمری را بی ادعا به تلاش و مجاهدت برای دفاع از مردم، کشور و انسان های بی دفاع کشورهای منطقه گذرانده بود. سردار سلیمانی معتقد

بود نباید ماهی به دست مردم دهیم بلکه باید ماهگیری یاد بدهیم؛ اینکه کمک و یارانه بدهیم که نشد راهی برای پیشرفت، باید اشتغال ایجاد کنیم. وی به اشتغال اهمیت می داد.

با توجه به نقش کار و عمل در اعتلای حیات تربیتی جامعه اسلام و همچنین مکتب حاج قاسم سلیمانی، پژوهش در زمینه، اشتغال و تاثیرات تربیتی آن یک ضرورت و اعتقادی ملی است. فرهنگ اشتغال می تواند زمینه مناسب برای سخت کوشی و خلاقیت و ابتکارات، نوآوری ها و احساس تعهد و مسئولیت پذیری و وجدان کاری، انضباط اجتماعی و اخلاق را در جامعه عظیم کار کشور فراهم سازد.

پیشینه تحقیق

علی احمد پناهی (1386) در مقاله خود، سعی کرده است به مباحثی همچون اهمیت کار و اشتغال، مفهوم شناسی دینی کار و اشتغال، انواع کار از دیدگاه ارزشی، کارهای حلال و حرام، آداب و شرایط کار، آثار روانشناختی کار، آثار معنوی کار، آثار اقتصادی کار و آثار اجتماعی کار بپردازد. همچنین تلاش شده است مباحث مزبور با استفاده از آموزه های دینی و اسلامی و روانشناختی مورد بحث و بررسی قرار گیرد. نتایج نشان می دهد، کار و اشتغال، در زندگی نقشی اساسی و سازنده دارد

حسین جاور و فاطمه منظمی، (1388) نشان دادند، از دیدگاه اسلام اشتغال اطفال به شکل کنترل شده و محدود جایز است و به لحاظ تربیتی هم می تواند مفید واقع شود. اما باید اشتغال محدود اطفال با رعایت وضعیت سنی، جسمی و روحی- روانی وی صورت گیرد و در این راستا، اصل اعتدال، اصل تسهیل، ضرری نبودن و رعایت مصلحت طفل از جمله شرایط اسلام در کانون تصمیم و اجرای تصمیم مربوط به اشتغال اطفال است.

فاطمه نادعلی (1397) نشان می دهد قرآن کریم با ایجاد شناخت از طریق عقل، قلب و قوای حسی و با تحریک میل و انگیزه و جهت دهی غرائز، انفعالات، عواطف و احساسات و توجه دهی به قدرت و حرکت گیری به برکت استعانت از قوه و قدرت الهی زمینه را برای شکل گیری کار و تلاش در صحنه عمل برای انسان فراهم آورده است و بر شأن این موجود مختار و انتخاب گر برای کارهایی که کمال و تعالی او را فراهم آورد با تعلیم و تربیت، با کار آفرینی و توصیه به کسب تخصص در حرفه و کار افزوده است.

هما درودی (1384) نشان داد فرهنگ کار می تواند زمینه مناسب برای سخت کوشی و خلاقیت و ابتکارات، نوآوری ها و احساس تعهد و مسئولیت پذیری و وجدان کاری، انضباط اجتماعی و اخلاق را در جامعه عظیم کار کشور فراهم سازد. در فرهنگ اسلامی کار و تلاش مانند مجاهدت در راه خدا، ارزشمند و مقدس شمرده شده است

اشتغال، در لغت به معنای «به کاری پرداختن و مشغول شدن» (دهخدا، ۱۳۷۳ج ۲: ۲۲۶)، آمده است در اصطلاح نیز به معنای مشغول بودن به کار (جاور و منظمی، ۱۳۸۸: ۷) و انجام دادن کاری در راستای برآورده کردن نیازهای زندگی تا جایی که از درآمد مالی آن بتوان ابتدا یئ ترین شکل زندگی در هر زمانی را متناسب با نیازمندیهای آن فراهم نمود»، تعریف شده است (امرائی، ۱۳۸۸: ۵۶)

مفهومشناسی دینی کار و اشتغال

مفهوم کار و اشتغال از نگاه برون دینی و بر اساس آموزه‌های اسلامی، با مفهوم آن از نگاه برون دینی، تفاوت اساسی و مبنایی دارد و در نگاه دینی، کار و فعالیت، باید در چارچوب خاص و شرایط ویژه انجام گیرد. در فرهنگ غربی، به هر فعالیتی که موجب کسب درآمد و ثروت باشد «کار و اشتغال» گفته میشود؛ مثلاً، حتی کارهایی مثل روسپیگری، رباخواری، احتکار، کمفروشی، خرید و فروش نوارها و محصولات سکس و مانند آن از مصادیق اشتغال به شمار می‌آیند و درآمد حاصل از آنها مشروع به حساب می‌آید. اما در فرهنگ دینی و اسلامی، انسان مجاز نیست از هر روشی کسب درآمد کند و اشتغال باید با بایدها و نبایدهای اخلاقی و نظام ارزشی دین اسلام سازگاری داشته باشد. یک مسلمان حق ندارد از طریق احتکار، کمفروشی، رباخواری، خودفروشی، ترویج سکس و ابتذال، سحر و جادو، و دهها کار دیگر، که در اسلام جایز نیستند، کسب درآمد و ثروت کند.

رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله میفرمایند: "هر کس مالی از راه غیر حلال به‌دست‌آورد، بازگشتش به سوی آتش خواهد بود." (احمد پناهی، ۱۳۸۶: ۶۶)

در روایتی دیگر فرمودند: "خداوند متعال فرموده است: هر کس توجه نکند و در کسب دینار و درهم لایب‌گیری کند، در روز قیامت از هر دری بخواهم او را وارد جهنم و آتش می‌سازم." (محمّدی ریشهری، ۱۴۰۶، ج ۴: ۲۲۳۴)

در این دو روایت نورانی، به صورت آشکار، از به دست آوردن مال و ثروت از راههایی که اسلام، آنها را حرام دانسته منع شده و به کسانی که به کار حرام و جمع ثروت نامشروع اقدام میکنند، وعده عذاب داده شده است. (همان: ۱۹۹۷)

اشتغال و کار در بینش دینی و اسلامی، نه تنها باید از راه حلال و مشروع باشد، بلکه باید با کرامت و ارزشهای انسانی هم منافات نداشته باشد و انسان باید به کارهایی اقدام کند که کرامت و ارزش انسانی او را خدشه‌دار نمیسازند و حتی شغل و حرفه باید با شأن اجتماعی افراد تناسب داشته باشد. انسانهای مؤمن و کسانی که جایگاه اجتماعی دارند نباید به کارهای پست و کم‌ارزش اقدام کنند؛ مثلاً، یک روحانی یا تحصیلکرده و یا دیندار، که وجهه اجتماعی دارند، نباید به کارهای کاذب پردازند. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۴۱)

بر اساس آموزه‌های دینی، مسلمان مجاز نیست به تجارت و شغلی اقدام کند که به نوعی همکاری در گناه یا ظلم و یا تضعیف مسلمانان به شمار می‌آید؛ مثلاً، باغدار حق ندارد به کسی که شرابسازی میکند انگور بفروشد، یا مثلاً، کسی مواد مخدر در اختیار دیگران قرار دهد و بگوید: من تجارت میکنم و کاری با نتایج‌اش ندارم. (احمد پناهی، 1386: 66)

کار و اهمیت آن

کار و تلاش در زندگی انسان از اهمیت زیادی برخوردار است و در رابطه با نوجوانان و جوانان این اهمیت مضاعف میشود. تلاش و کوشش در سنین نوجوانی و جوانی، موفقیت و کامیابی در آینده را به دنبال دارد. بدون تردید، یکی از آفات بزرگ نوجوانی و جوانی، تنبلی، سستی و بیکاری است. بیکاری و تنبلی جوان را از درون تهی می‌سازند و روان او را افسرده میکنند و موجب میشوند تا جوان خود را بیفایده، کم‌ارزش و بی‌عرضه تلقی کند و گرفتار خود کمبینی و کاهش اعتماد به نفس و کاهش عزت نفس گردد. (استفانی، 1375: 19)

یکی از روانشناسان معاصر و صاحب‌نظر در مسائل بهداشت روانی، میگوید: "بررسی‌ها نشان داده است که کار از روی رغبت و علاقه، باعث نوعی اعتماد به نفس و آرامش روانی است" (میلانفر، 1374: 198)

موریس روزنبرگ (Maurice Rosenberg)، یکی از روانشناسان، خاطرنشان میکند که از یکی از مهمترین عوامل تعیینکننده رشد اعتماد به نفس و شخصیت نوجوان و جوان این است که تا چه حدی با دیگران و محیط اجتماعی تعامل دارد و چه مقدار از محبوبیت برخوردار است. (بیابانگرد، 1378: 121) نوجوان و جوانی، که دارای شغل و حرفه است، از مقبولیت و محبوبیت بیشتری برخوردار بوده، اعتماد به نفس بالایی دارد.

رهاورد روحیه کار و تلاش در یک جامعه و یک خانواده، اقتصاد سالم و قوی آن جامعه و خانواده است، و بعکس روحیه راحت‌طلبی و سستی، بیماری اقتصادی هر جامعه‌ای را سبب خواهد شد. کار نقش سازنده و تربیتکننده‌ای دارد و به اعتقاد استاد مطهری، کار از عوامل تربیتکننده انسان است. (مطهری، 1371: 410)

ارتباط انسان و کار، ارتباطی متقابل بوده و ضمن اینکه انسان آفریننده کار و فعالیت خود است، نوع کار و انجام آن در هر مرحله، به او نشاط مضاعف میبخشد و در او عزت و بزرگی را تقویت میکند و تصور مینماید فردی ارزشمند و مفید برای جامعه است و میتواند مسئولیتی را به نحو مطلوب انجام دهد.

زندگی مردان پیروز شهادت میدهد که همگی در سایه کار و تلاش به عظمت و ناموری نایل آمده‌اند و اینهمه صنایع شگفتانگیز، اختراعات و اکتشافات کم‌نظیر، نتیجه کوششهای خستگی‌ناپذیر آنان است. حقیقت این است که بسیاری از آنها نابغه

نبوده‌اند، بلکه در سایه کار و کوشش، استقامت و تلاش، به توفیقات سترگی دست یافته‌اند. الکساندر هامیلتون، یکی از نوایغ دنیا، میگوید: "مردم میگویند تو نابغه هستی، ولی من از نبوغ خودم خبر ندارم و فقط میدانم که شخص زحمتکش و پرکاری هستم." (سبحانی، 1375: 18)

نیوتن میگوید: "اگر من به جایی رسیده‌ام و عظمتی کسب کرده‌ام، بر اثر کار و کوشش بوده است."

سقراط میگوید: "کار سرمایه سعادت و نیکبختی است." پیشوایان دینی همواره کار و کوشش را عبادت خوانده و آن را مایه بزرگی و سربلندی دانسته‌اند. در اشعاری که منسوب به ابرمرد عرصه زهد و سازندگی، حضرت علی علی‌ه‌السلام است، چنین آمده: لِنَقْلِ الصَّخْرِ مِنْ قَلَلِ الْجِبَالِ احْبَبَ اِلَيَّ مِنْ مَنْ الرِّجَالِ يَقُولُ النَّاسُ: فِي الْكَسْبِ عَارِقَانِ الْعَارِ فِي ذُلِّ السُّؤَالِ. برای من سنگکشی از قللهای کوه آسانتر از این است که منت دیگران را به دوش بکشم. به من میگویند: در کسب و کار ننگ است، ولی من میگویم: ننگ این است که انسان از دیگران درخواست کند و نیازمند آنان باشد.

گر کوه زجای خود به ناخن بکنی زان به که کشی منت هر دون دنی
از کسب حلال، نان خود پیدا کنتا فضل خدا کند تو را زود غنی.

در این اشعار بلند و پر محتوا، حضرت علی علی‌ه‌السلام کار و تلاش را مایه بینایی از مردم و مایه سربلندی معرفی نموده و دلیل این امر آن است که بیکار به فقر گرفتار میشود و در نتیجه، نیازمند دیگران شده، آبرو و اعتبارش کم میگردد. در روایتی که از محضر نورانی امام صادق علی‌ه‌السلام نقل شده، چنین آمده است: روزی امام صادق علی‌ه‌السلام به یکی از خدمتکاران خود فرمودند: عزّت و ارزشمندی خود را حفظ کن. خدمتکار سؤال کرد: فدایت شوم! عزّت من چیست؟ حضرت فرمودند: عزّت و اقتدار تو در این است که صبح زود به دنبال کار و تلاش بروی و احترام خود را حفظ کنی. (شاقوزائی، 1398: 12)

اهمیت کار در اسلام

دین اسلام به کار و اشتغال اهمیت زیادی داده و از بیکاری به شدت نکوهش کرده است. در اسلام بر اهمیت برآوردن نیازهای زندگی تأکید شده و کار با عناوین ویژه ای چون عبادت، جهاد در راه خدا، گذشتن از پل صراط و... تعبیر شده است و می‌توان اهمیت آن را در آیات و روایات دینی استنباط نمود:

در اسلام هدف از خلقت انسان عبادت است (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، 1388: 134) اما عبادت نباید جای کار بنشیند و انسان باید در زمان کار، به کار مشغول

شود و در زمان عبادت باید دست از کار بکشد و به عبادت بپردازد و باید به هر دوی کار و عبادت در وقت خود رسید. (شریفی، 1387: 73)

کار عبادت می باشد و پیامبر اسلام در این زمینه می فرماید: «عبادت هفت جزء دارد که با فضیلت ترین و ارزشمندترین جزء آن کسب درآمد حلال است» (همان: 134)

احادیث و روایات دیگری نیز در این زمینه موجود می باشد که به بعضی از آنها اشاره می شود: «کسی که با فعالیت اقتصادی زندگی کند روز قیامت از پل صراط مانند برق می گذرد» (حکیمی، 1378، ج 5: 295)

«درهای بهشت بر روی وی-کسی که کار کند -گشوده شده و از هر کدام از این درها که اراده کند می تواند داخل شود» (همان، ج 2: 296)

پیامبر می فرماید: «بدنبال کسب روزی حلال رفتن، جهاد شمرده می شود» (کنز الاعمال، 1390، ج 4: 6)

از امام صادق (ع) که پیامبر فرمود: «هرکس شب را با خستگی از تلاش در بدست آوردن روزی حلال بسر آورد با آمرزش گناهان خود شب را به پایان رسانده است» (مجلسی، 1403، ج 100: 13)

همچنین پیامبر می فرماید: «ای جمع بازرگانان سربلند باشید که در پیش شما راهی روشن است، در روز رستاخیز به کیش فاجران مبعوث می شوید مگر آنکه در سخن راستگوی باشید»

و از جمله وصایای ارزشمند امیرمومنان علی (ع): «در حال فقر یا ثروت، در هیچ حالتی فعالیت اقتصادی را رها نکنید، زیرا با کار، انسان محبوب خداوند می شود و گناهایی که هیچ کار نیکی آن را پاک نمی کند فقط به دلیل کار و تلاش از پرونده اعمال انسان محو می شود، دعای چنین انسانی مستجاب شده و در مقابل، انسان بیکار دعایش مورد اجابت قرار نمی گیرد»

حضرت علی (ع) می فرمایند: «سستی و تنبلی کلید غم و بدبختی است و با عجز و ناتوانی و تنبلی، نیازمندی و فقر همراه است و نتیجه آن هلاکت، و کسی که به دنبال چیزی نرود طبعاً آن را بدست نمی آورد و در نتیجه به فساد کشیده می شود». (شریفی، 1387: 73)

امام صادق (ع) میفرمایند: «گستاخی، ناسپاسی، شیوع فساد و کارهای زشت از پیامدهای بیکاری است»

کار آدمی را از پوچگرایی بیرون آورده و اهداف عالی به آن می بخشد. پیامبر (ص) می فرمایند: «مبغوضترین انسان پیش خدا عثری است و عثری کسی است که در کار دنیا باشد و نه در طلب دنیا آخرت» (ولایی، 1389: 146)

می توان پی برد کار علاوه بر کسب درآمد که منجر به بی نیازی از دیگران، کمک به دیگران، معاش خانواده، دستگیری پدر و مادر، آبادانی زمین و... می باشد در زندگی انسان نقشهای چون عزت بخشیدن، رهائی از پوچگرایی و سستی و تنبلی ایفا می کند و زندگی را ارزشمند میگرداند. (شاقوزائی، 1398: 12)

کسب و کار و معاملات و سایر مشاغل از نظر اسلام همانند اعمال دیگر پنج قسم دارد:

- 1- واجب: همانند کار و کسب و معامله ای که برای تأمین مخارج زندگی خود و خانواده انسان و حفظ آب و هوا باشد
- 2- مستحب: همانند اشتغالاتی که برای جامعه و خانواده مفید و سودمند باشد.
- 3- مکروه: همانند اشتغال به کفن فروشی و امثال آن به عنوان یک شغل و تجارت در آن کالا.
- 4- مباح: مانند معاملاتی که نه موجب زیان افراد و جامعه است و نه مورد نیاز آنان.
- 5- حرام: مانند معاملاتی که مربوط به مواد مخدر و اجناس مضر و غیر پاکیزه همانند هروئین و مشروبات الکلی و اموال مسروقه انجام می گیرد

عموم حرفه ها و اشتغال های تولیدی و توزیعی و خدماتی مثل کار بنگاه داری و آژانس و امثال آن در صورتی که با شرایط صحیح و طبق دستور شرع انجام گیرد، علاوه بر تأمین زندگی خود و خانواده و حفظ آبروی شخص و خانواده یک نوع خدمت به خلق است که آن هم گاهی واجب و گاهی مستحب است و ثواب زیادی به همراه خواهد داشت و عبادت حساب می شود. این کارها در واقع یکی از مصادیق و نمونه های کارگشایی برای مردم و خوشحال کردن و زدودن غم و اندوه از هموعان است که در روایات، به آن تشویق و ترغیب و آثار زیادی برای آن بیان شده است. (شریفی، 1387: 73)

از همه این آیات و روایات نتیجه می گیریم که فرد مسلمان علاوه بر برآوردن نیاز خود و خانواده و همچنین عدم نیاز به دیگران و حتی کمک به دیگران، کار را به عنوان عبادت و وسیله آمرزش گناهان، آبادانی زمین و جهاد در راه خدا تلقی نموده و جنبه معنوی آن را مدنظر دارد. لذا اهمیت کار در متون اسلامی بیشتر از جنبه معنوی آن می باشد و برای فرد مسلمان رضایت خداوند ماورای هر درآمد و نفع شخصی می باشد. (همان)

اسلام و کارآفرینی

همان طور که در قرآن و احادیث مشخص است، دین اسلام مردم را به انجام فعالیت و کار دعوت می کند و از انسان ها می خواهد که از کار خویش، دیگران را

نیز بهره‌مند سازند و به طور غیرمستقیم، مردم را تشویق به کارآفرینی و ایجاد شغل می‌کند تا از فقر و گرسنگی در یک جامعه اسلامی جلوگیری شود. در نتیجه، افکار دینی یک فرد می‌تواند تأثیرگذار بر کارآفرینی او باشد. دین اسلام چون بیشترین توجه را به تک تک افراد جامعه دارد، می‌تواند یک فرد کارآفرین را در کارش بیشتر تشویق به فعالیت کند و فرد کارآفرین با دید اسلامی می‌تواند در کارش بیشتر موفق باشد و فقط به فکر منافع خویش نباشد و دیگران را نیز در موفقیت خویش شریک سازد تا بتواند کار را توسعه دهد.

با یک نگاه کلی به ویژگی‌های یک فرد کارآفرین و خصوصیات که اسلام از یک انسان با تقوا انتظار دارد، می‌توان فهمید که یک انسان مومن به تمام معنا می‌تواند یک کارآفرین باشد. در اسلام نیز توصیه شده است تا بتوانند به موفقیت و کامیابی دنیوی و اخروی دست یابند. کارآفرینی از دیدگاه اسلام یک کار مقدس به شمار می‌آید. از نظر اسلام، کارآفرین، فرد تلاشگری است که با اتکا به نفس و توکل به خداوند بتواند از حداکثر توانایی‌های جسمی، مادی و تخصصی خود، از راه حلال در جهت منافع خود، در جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، استفاده نماید. یک کارآفرین می‌کوشد تا با قدرت خلاقیت، ابتکار، تصمیم‌گیری به موقع، تکیه بر وجدان کاری و انضباط، اطلاعات شغلی خود را همواره تعمیق و توسعه داده و محیط کاری خود را به یک محیط کاری بهره‌ور، پویا و شاداب و خدایسندانه تبدیل نماید.

برای کارآفرین مسلمان، اعم از پسر و دختر، تلاش اقتصادی یکی از وظایف مذهبی تلقی می‌شود. داستان تجارت حضرت محمد (ص) و حضرت خدیجه (س) و همچنین تلاش‌های شبانه روزی حضرت علی (ع) در مورد حفر قنات و ایجاد نخلستان‌ها در اطراف شهر مدینه، از مواردی است که می‌تواند برای کارآفرینان دختر و پسر، سرمشق گرفته و باعث می‌شود که از حداکثر توان خود برای ایجاد اشتغال و توسعه اقتصادی جامعه استفاده کنند. حضرت علی (ع) می‌فرمایند: برکت عمر، در حُسن عمل است. (شریفی، 1387: 80-81)

رهنمودهای ده گانه کارآفرینی با الهام از سیره پیامبر (ص)

1. ضرورت آموختن یک کار و پیشه

2. زمان شناسی

3. سستی‌گزینی

4. تداوم و استواری

5. سودرسانی

6. کسب دانش و مهارت لازم

7. رابطه دوستانه و صحیح

8. صداقت حرفه ای

9. پشت کار و خلایقیت

10. احتکارگری و مولد بودن (خنیفه، 1385: 78)

نگرش اسلام به اشتغال زنان

با مطالعه و در دقت قرآن کریم، روایات رسیده از معصومین و منابع تاریخی معتبر درمی یابیم که اشتغال به زنان معنای کار درآمدزا به خودی خود هیچ ممنوعیتی در آموزه های اسلامی ندارد. خداوند متعال در قرآن می کریم می فرماید: "برای مردان و زنان از آنچه کسب کرده اند، بهره و سهمی و حق است." (سوره نسا، آیه 22)

یعنی همان که گونه مردان اگر چیزی تحصیل کنند و مزدی بگیرند، مالک آن می شوند، اگر نیز زنان اموالی کسب و کنند مزدی به دست آورند، مالک آن خواهند بود. این آیه شریفه، افزون بر پذیرش حق مالکیت برای زنان، جواز اشتغال و اجازه کار برای آنان همانند مردان اثبات می کند، زیرا در این آیه کریمه، حلال بودن تحصیل درآمد مفروض گرفته شده و دربار حق مالکیت و زن مرد، اظهارنظر شده است. همچنین در قرآن از کریم دختران پیامبر خدا حضرت شعیب یاد شده است به که شغل چوپانی اشتغال اند داشته مذمتی نیز نشده است. برحسب روایات نیز زنان چندی در زمان پیامبر و امامان معصوم در شغل های گوناگونی همچون تجارت، صنایع دستی، ریسندگی و بافندگی، آرایشگری و خدمات خانگی فعالیت می کرده اند و به زنان اجازه داده شده بود در این قبیل کارها به فعالیت بپردازند. خلاصه اینکه در آموزه های دینی، منعی برای اشتغال در زنان محیط های و سالم بدون آسیب مشاهده نشده و البته توصیه و تشویق خاصی نیز نسبت به اشتغال در زنان متون دینی مشاهده نمی شود در آموزه های دینی به گونه ای تدبیر شده که تا حد امکان زن ملتزم به خانه و خانواده باشد در امور داخلی منزل اشتغال داشته باشد (احمد پناهی، 1393: 42) در آموزه های دینی با ایجاد بسترهای مناسب و تشویق متعدد، تلاش شده امور خانواده مشغول باشد ضرورتی پیشامد ننموده، به اشتغال بیرونی نپردازد لذا، اسلام، از یک سو، نفقه را بر زن و شوهر واجب و کرده زنان را از مسئولیت اقتصادی در برابر خانواده معاف نموده است؛ از سوی دیگر، اهتمام اسلام به کاهش اختلاط جنسی در سطح جامعه و تأکید بر نقش مادری و همسری زنان (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۰: ۲۱۷) زمینه فرهنگی مناسب را برای تقسیم کار جنسیتی فراهم کرده است، این به صورت که زنان عمدتاً به سوی فعالیتهای مربوط به خانه داری داده سوق و شده مردان مشاغل بیرون از خانه را بر عهده گرفته اند (احمد پناهی، 1393: 42)

اشتغال در مکتب شهید سلیمانی

ویژگی های کار در مکتب شهید سلیمانی

رعایت و داشتن اخلاص در کار برای شهید سلیمانی الویت اول بود.

مثلا در بیت رهبری فلان وزیر یا مسول نهادی سلام علیک کرده با حاج قاسم و رعایت اخلاص در کار برای فردی مثل حاج قاسم خیلی سخته است و ایشان واقعا در اوج و قله اخلاص کاری قرار داشت.

فردای ماموریتی که ایشان رفته بود عراق برگشتند با ایشان جلسه دوفره داشتم روز قبل کیهان صفحه بالای خودش را کاملا به این موضوع اختصاص داده بود. و عکس خیلی بزرگ و رنگی حاج قاسم و متن خیلی خوبی درباره نقش سردار سلیمانی در فتح جُرف الصخر. من به حاج قاسم گفتم کیهان چنین عکس و متن خیلی خوبی از شما زده است.

حاج قاسم گفت به خدا من ازدیدن این مطالب ناراحت میشوم و حقیقتا ناراحت میشد شاید من باشم بگویم دوست ندارم مطرح بشوم ولی ته دلم ناراحت نباشم. حاج قاسم در حد گریه ناراحت میشد که چرا من را در این حد مطرح میکنند در جامعه در حالی که مسولین دنبال مطرح کردن عکس هستند که عکسشان و اسمشان مطرح شود؛ موقعی که آن کارگردان تمام جوانب در فیلم ساختن و سناریو و را تمام کرده بود؛ وقتی به حاج قاسم مطرح شد آن نامه را با گریه نوشت که شما برای من دارید فیلم میسازید؟! باید برای باکری و همت بسازید. (سخنرانی سردار دکتر غفور کارگری، <http://www.ihu.ac.ir/i>)

مشورت پذیری و تفکر عمیق

دکتر غفور کارگری می نویسد: "خب این انسان در ابعاد مختلف انسان توانمند و بعضا انسانی که در نگاه اولیه تضاد های رفتاری مثل بزرگان میدیدیم. (در ظاهر) ؛ یعنی فردی که در میادین در اوج قاطعیت کاری است امکان نداشت ما بتوانیم غیر عمیق با ایشان حرف بزنیم حرف که میزدیم باید عمیق حرف میزدیم . حاج قاسم سطحی حرف زدن را نمیپذیرفت چون هم باور خودش بود و هم حیطة کاریش خطیر و مهم بود. شما اگر حرف و سخنی عمیق و غیر نسنجیده میزدی ناراحت می شد که شما مسول اینکار هستی و تحلیلت خیلی ضعیفه و میخواهی برای جهان اسلام تصمیم بگیری ؛ این انسان سخت گیر و بسیار قاطع بود و در تصمیم گیری های کاری وقتی تصمیم میگرفت یعنی تمام. چون تصمیم از مشتقات صمه است یعنی باید گوشه ها را بشود و بری برای اجرا و مشورت و بالا پایین کردن موضوع

برای قبل از تصمیم است." (سخنرانی سردار دکتر غفور کارگری،
<http://www.ihu.ac.ir/i>)

عاطفی بودن در قبال سایرین در عین حال قاطعیت در کار

این انسان قاطع در مقابل همان کسی که از خودش قاطعیت در کار را نشان می داد فردای روز بعد قصد می کرد دست همان شخص را ببوسد. شهید سلیمانی وقتی که از برخی از فتوحات بزرگ برمیگشت مدیریت دانش را برای روایتگری خیلی خوب انجام میداد. دکتر غفور کارگری می گوید: "ما هم توفیق داشتیم از افرادی که در رکاب ایشان بودیم باید یا قبل از اتمام جلسه تمام اعضای جلسه دوست داشتن ارادتشان را به حاج قاسم نشان بدهند و می آمدند دست بوس حاج قاسم؛ شاید یک میلیون بار پیش آمده افراد مختلف بخوان دست ایشان ببوسند من ندیدم این اتفاق بیفتد حتی عکس العمل ایشان این بود که حاج قاسم میخواست (دست ایشان را) ببوسد." (پهلوان شریف، 1399: 3)

ولایتمداری شهید سلیمانی

حاج قاسم در امور کاری دارای رویکرد (نه نظریه) است و رویکردش در امور کاری ولایت مداری حقیقی است. نه ولایت مداری شعاری؛ حقیقی یعنی چیزی که ولی بیان میکند من اگر با آن هماهنگ نیستم آن را با تمام وجود پذیرم و مخفی نکنم. چیزهایی که با نظر من میخواند را پر رنگ کنم. ایشان اینگونه نبود. ایشان در امور کاری معتقد به جذب حداکثری بود و عمل میکرد. (سخنرانی سردار دکتر غفور کارگری، <http://www.ihu.ac.ir/i>)

مردم داری

در امور اجتماعی ایشان در اوج مردم داری بود ولی نه تعارفی. عشق و لذت میبرد از اینکه برای مردم وقت بگذارد. امکان ندارد کسی را ببیند بگوید من از حاجی درخواست عکس کردم و نپذیرفت. (پهلوان شریف، 1399: 3)

رویکرد جهادی در کار

در بحث اشتغال ؛ حاج قاسم نگاهش جهادی بود و غیر از این را نمیپذیرفت. اقدام انقلابی و فعالیت انقلابی بدون رویکرد جهادی با آن سه تا ویژگی خاص که آقا فرمودند. سه تا ویژگی که حرکت جهادی: 1. مخلصانه باشد (فرمایش آقا) 2. شبانه روزی 3. دشمن داشته باشد یعنی حرکت جهادی بدون دشمن نمی شود،

تقید در امور دینی در کار

ایشان در امور دینی مقید بود. مقید یعنی به معنی واقعی کلمه و از این قید و چهارچوب خارج نمی شود. که نمونه هایش را در فرمایشات آقا دیدید. در امور کاری واله و شیدا بود. عاشق و بیقرار بود. بیقرار شاید برای شما پذیرفتنی نباشد

که تعجب کنید ایشان این 7-8 سال خصوصا در جبهه مقاومت چطور کار می کرد و مقاومت کرد.

ویژگی های مدیریت سرمایه انسانی از نظر سردار سلیمانی

حالا در رابطه با مدیریت سرمایه انسانی سردار صحبت کنیم. اگر ما این کار بخوایم گذرا انجام بدیم بدون نگاه به منش مدیریتی ایشان و سبک مدیریتی ایشان در کار به طور کلی بحث ناقص میماند. لذا به صورت بیان کلان به بحث میپردازم که ایشان در مدیریت سرمایه انسانی به عنوان نیروی کار دوتا مبنا داشت.

1. مبتنی بر مکتب اسلام بود. بر این اساس سرمایه انسانی خودش را در این مکتب (مکتب اسلام) دین محوری و دین مداری لحاظ میکرد. یعنی لحاظ کردن آموزه های دینی در کار خصوصا تشیع.

2. رعایت حدود شرعی در کار: حدود شرعی را ایشان هم خودش و هم از نیرو ها و عناصر خودش به صورت جدی درخواست میکرد.

مبنای دوم ایشان در مدیریت سرمایه انسانی، دوران دفاع مقدس بود. ایشان از مکتب دفاع مقدس مطلب میگرفت و بر آن اساس نیروهای کاری خودش را مدیریت می کرد. راهنمایی میکرد و انگیزه میداد. (پهلوان شریف، 1399: 10)

حوزه عمل ایشان در خصوص سرمایه انسانی 4 بخش میشود

ببینید ما وقتی میگویم سرمایه انسانی سازمان ذهنمان به کارکنان مجموعه میرود. بعد از کارکنان آحاد پرسنل و فرماندهان و مدیران مجموعه هستند. سبک مدیریتی ایشان با فرماندهی و سبک مدیریتی ایشان با کارکنان باهم متفاوت است و طبیعتا تعامل حساسیت ها و ظرافت ها متفاوت است

حوزه سوم بعد اختصاصی رهبران و عناصر نهضتی هستند که سرمایه انسانی جبهه مقاومت هستند در سازمانی سرمایه انسانی نیروی قدس سپاه هستند. حاج قاسم برای خودش روش و سبکی کاری داشت و اجرا میکرد. (سخنرانی سردار دکتر غفور کارگری، <http://www.ihu.ac.ir/i>)

جدیت در کار

دکتر غفور کارگری می نویسد: "بند بعدی که نوشتم همین است که در نحوه مدیریت ایشان پارادوکس ها و تفاوت هایی میبینید در ظاهر مثلا در مدیریت ما که زیر مجموعه ایشانیم خیلی سخت گیر بود. حتی من به شوخی میگفتم مسولینی که با حاج قاسم کار میکنند باید مدال بگیرند. چون خیلی سختگیری میکردند و انتظارات بالایی داشتند. ولی همه ما عاشقانه پیش ایشان کار میکردیم. چون منشأ سخت گیری را میدانستیم شیرین بود. چون کار خطیری بود. از مباحث و نکات مهم دیگر اینکه ایشان برخی از روش های مدیریتی اش با روش های معمول حتی در

نهاد ها و سازمان های مکتبی متفاوت و متضاد است و برخی از دیدگاه های ایشان با مباحثی که ما پذیرفتیم؛ ایشان قبول نداشت. و قبول نداشتن ایشان را تلقی نکنید و عمیق تلقی کنید." (پهلوان شریف، 1399: 14-15)

و باز در جای دیگر می گوید: "بحث دیگر اینکه ایشان یکی از روش های موثر مدیریت سرمایه انسانی اش این بود خیلی صحبت جذاب و گیرا میکرد. و ما هم تشنه صحبت های ایشان بودیم و همیشه حرف های ایشان حرف های اثر گذار و خوب و جذابی بود؛ ولی بیشتر از سخنانش عمل ایشان ما را هدایت میکرد. ایشان لازم نبود بگوید آقا مثل کارمند کار نکنید و کار شبانه روزی باید بکنید. ایشان را میدیدی غیر از این نمیتونستی کار کنی. 4-5 سال پیش در دانشگاه عالی دفاع ملی یک دانشگاه بین المللی میخواستند راه بیندازند که در ظاهر راه اندازی شد. و آنجا به من گفتند اینکار انجام بده من گفتم که من اصلا خجالت میکشم که به حاج قاسم بگم (حاج قاسم اینجوری کار می کند من برم فلان جا؟!) دوم اینکه به این کاری که الان دستم است به اندازه شهادت عشق میورزم. آن هم باز برگرفته از روحیات حاج قاسم بود. حاج قاسم با عمل خود، ما و کارکنان و عناصر نهضتی را هدایت میکرد. خیلی نکته مهم و کلیدی هست "(همان: 16)

مدیریت بر خویشتن در شغل

آخرین بحث در این بحث، ایشان قبل از اینکه بر این 4 حوزه مدیریت بکند حقیقتاً مرحله مدیریت بر خویش را با موفقیت طی کرده بود. (مطلب حضرت آقا). ایشان بر خویشتن خویش مدیر بود. من به یاد ندارم که یکبار ایشان تصمیم احساسی بگیرد؛ در فضایی که تمامی مشاورین و دست اندر کاران ایشان، به ایشان مشورت و نظر میدادند و اصرار می کردند که این کار را بکنید. ایشان احساسی نمیشد. همواره باید تصمیم حکیمانه و منطقی و با صلاحدید آقا باشد. (مدیریت خویشتن). فضایی بود که انسان ضعیف را قلقلک بده و چون ایشان بر خودش مدیریت میکرد ساختن کلیپ برای خودش هم پس میزد. در تعامل با مشکلاتی که با سازمان های مختلف داشت ایشان از مدیریت بر خویشتن عبور نمیکرد. مدیریت خویشتن همزمان با جلب آن سازمان ها به سمت خودش بود. اگر بر خودش مدیریت نمیکرد میگفت اینها را ول کن. در بحث های شخصی و در عبادات ایشان مدیر خودش بود و کنترل میکرد خودش را. یکی از دلایل و رموزی که شهید سلیمانی به اینجا رسید که تشییع جنازه اش در تاریخ نمونه شود و فرمانده ای با این همه محبوبیت یکی از رموزش این بود که مدیر خودش بود. حالا دیگر من از اینجا وارد بحث های تخصصی سرمایه انسانی بشم ولی نمیتوانم اشاره ای گذرا به این بحث های سرمایه انسانی نداشته باشم و فکر کنم تبیین شخصیت حاجی یک

مقدار سخت باشد. ببینید در مدیریت سرمایه انسانی محوریت حاج قاسم حکمت بود، خرد ورزی بود و رشد و ارتقای انسان بود. توضیح خواهم داد که این ها به هم نزدیک است. (سخنرانی سردار دکتر غفور کارگری، <http://www.ihu.ac.ir/i>)

مفهوم خودتوسعه ای از نظر شهید سلیمانی

یک نکته بسیار قابل توجه که ایشان دارد در بعد انقلاب خصوصا در دوران دفاع مقدس زیاد میبینیم مفهوم خود توسعه ای هست. که تاکید دارند انسان های موفق خود توسعه هستند. این بحث را شهید مطهری در انسان کامل به گونه ای دیگر ذکر میکند. ایشان عنوان میکند که خیلی از اندیشمندان بزرگ اسلامی ما کسانی بودند که کمتر کلاس رفتند و بیشتر فکر کردند در باب تفکر (انسان کامل) و مثال میزند؛ آیت الله بروجردی کل مدتی که رفت پای درس استاد 8 سال بود. با آن عظمت و محبوبیت مابقی را تفکر کرد و فکر کرد و پژوهش کرد. و آخرین بحث شهید مطهری است که میفرماید شرط اول رشد آگاهی و شناخت و اطلاع به سرمایه ها و امکانات موجود است. بعد از مرحله ی قدرت، لیاقت و شایستگی و توانایی برای نگه داشت و برای بهره برداری است از آن امکانات، انسان به همان اندازه که لیاقت و شایستگی دارد و بهره برداری از امکانات را دارد همان اندازه رشید است.

طبیعتا امکانات معنوی و عادی بود و هم واقعا روی حکمت تاکید داشت. حکمت عمدتا در مورد آقا به کار می رود ولی آن خودش هم حکیمانه اداره میکرد. هم زمان و هم سرمایه انسانی را. هم انسان رشیدی بود یعنی میفهمید از کمترین امکانات در اختیارش چه امکانات مادی و چه معنوی و چه فرهنگی و چه سرمایه انسانی و چه اجتماعی و چه ظرفیت های جغرافیایی و ظرفیت ها و امکانات نظامی و تسلیحاتی چگونه به نحو احسن استفاده کند و هم به خردورزی و هم تعقل بها می داد. (پهلوان شریف، 1399: 17-18)

نتیجه گیری

تشویق به کار و تلاش به عنوان عامل مهمی در رشد معنوی و تربیتی انسان، موضوعی است که در قرآن کریم در آیات متعددی انسان را به آن دعوت و توصیه نموده است. در قرآن کریم حدود 400 آیه در تشویق به کار و تلاش و بیان ارزش و اهمیت و آثار و برکات (کار و تلاش) وارد شده است. در روایات متعدد نیز کار کردن و تلاش مثبت رویکرد کاملا آخرت گرایانه داشته و ارزش کار و کارگر و فعالیت کسی که به دنبال معیشت حلال و طیب استعبادت محسوب گردیده تا آنجا که اگر در این مسیر کشته شود شهید از دنیا رفته است و اجر و پاداش شهداء را دارد. لذا اسلام، تشویق به کار و تلاش را با چشم انداز رشد و تعالی فرد و خانواده در جامعه پیگیر بوده است.

دین اسلام به کار و اشتغال اهمیت زیادی داده و از بیکاری به شدت نکوهش کرده است. در اسلام بر اهمیت برآوردن نیازهای زندگی تاکید شده و کار با عناوین ویژه ای چون عبادت، جهاد در راه خدا، گذشتن از پل صراط و... تعبیر شده است و می توان اهمیت آن را در آیات و روایات دینی استنباط نمود با یک نگاه کلی به ویژگی های یک فرد کارآفرین و خصوصیتی که اسلام از یک انسان با تقوا انتظار دارد، می توان فهمید که یک انسان مومن به تمام معنا می تواند یک کارآفرین باشد. در اسلام نیز توصیه شده است تا بتوانند به موفقیت و کامیابی دنیوی و اخروی دست یابند. کارآفرینی از دیدگاه اسلام یک کار مقدس به شمار می آید در آموزه های دینی، منعی برای اشتغال در زنان محیط های و سالم بدون آسیب مشاهده نشده و البته توصیه و تشویق خاصی نیز نسبت به اشتغال در زنان متون دینی مشاهده نمی شود

شهید قاسم سلیمانی، سرداری از جنس مردم نیز ساده زیستی، تواضع، ادب و متانتش، توانمندی های نظامی، فرماندهی و رهبری او را برجسته تر می کرد. این سردار ملی که عمری را بی ادعا به تلاش و مجاهدت برای دفاع از مردم، کشور و انسان های بی دفاع کشورهای منطقه گذرانده بود. سردار سلیمانی معتقد بود نباید ماهی به دست مردم دهیم بلکه باید ماهگیری یاد بدهیم؛ اینکه کمک و یارانه بدهیم که نشد راهی برای پیشرفت، باید اشتغال ایجاد کنیم.

بحث در باره اشتغال از دیدگاه شهید سلیمانی را باید در مدیریت سرمایه انسانی دید. موقعی که می گویم شهید سلیمانی در مورد انسانی می گویم که یا کم نظیره یا بی نظیره. فردی که در پیشانی انقلاب قرار گرفته و جبهه میدانی مقاومت را نگه داشته و در این مدیریت و فرماندهی مؤثر است. و جبهه ها را یکی پس از دیگری فتح می کند و در عین حال یک شخصیت سیاسی در تراز شخصیت های سیاسی رده یک جهان است. تأثیرگذار و در کنار این، یک عارف به تمام معنا و یک سخنور قهار و ادیب است. و در مردم داری در اوج قرار دارد.

ایشان کسی است که به معنی واقعی کلمه وقت برای استراحت نداشت و همیشه مشغول به کار بود. و برای همگان طبیعی بود که حاج قاسم بعد از دو هفته مأموریت شبانه روزی که از عراق سوریه و لبنان وارد ایران می شد ساعت 7.5 صبح جلسه می گذاشت. در صورتی که خوابیده بوده و حداکثر خوابش 2 یا 3 ساعت بوده. این انسان وقتی با مردم مواجه می شد احساس نمی کردند عقبه کاری سنگینی دارند و با روی گشاده و با دل و تمام وجودش ارتباط برقرار می کرد.

ویژگی های کار در مکتب شهید سلیمانی عبارتند از:

رعایت و داشتن اخلاص در کار، مشورت پذیری و تفکر عمیق، عاطفی بودن در قبال سایرین در عین حال قاطعیت در کار، ولایتمداری، مردم داری، رویکرد

جهادی در کار ، تقید در امور دینی در کار، ویژگی های مدیریت سرمایه انسانی ،
جدیت در کار و مدیریت بر خویشتن در شغل

یک نکته بسیار قابل توجه که ایشان دارد در بعد انقلاب خصوصا در دوران دفاع
مقدس زیاد میبینیم مفهوم خود توسعه ای هست. که تاکید دارند انسان های موفق
خود توسعه هستند.

منابع

- 1- احمد پناهی، علی، اشتغال؛ آثار تربیتی و روانشناختی، فصلنامه معرفت شماره 119، 1386.
- 2- احمد پناهی، علی، جنسیت، اشتغال، بایدها و نبایدها (با تاکید بر آثار تربیتی - روان شناختی)، سال 9، ش 19، پاییز و زمستان 1393 .
- 3- امرائی، حسن مهندسی سیاست، تهران: شوکا، چاپ اول، 1388.
- 4- استفانی، مایستون ، معجزه تشویق، ترجمه توراندخت، تهران، علمی، 1375.
- 5- بیابانگرد، اسماعیل روشهای افزایش عزّت نفس در کودکان و نوجوانان، تهران، انجمن اولیا و مربّیان جمهوری اسلامی ایران، 1378.
- 6- جاور، حسین و فاطمه منظمی، بایسته ها و آثار تربیتی اشتغال اطفال از دیدگاه اسلام، فصلنامه تربیت اسلامی، س 15، ش 32، زمستان 1388.
- 7- پهلوان شریف، محمدامین مجموعه گفتارپژوهی های مکتب شهید سلیمانی، دانشکده مدیریت و اقتصاد دانشگاه جامع امام حسین(ع)، پاییز 1399.
- 8- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، سمت، 1388.
- 9- حکیمی، محمد رضا و محمد علی حکیمی، الحیاء، ج 5، تهران، بی جا، 1378.
- 10- خینفر، حسین، کارآفرینی در نظام ارزشی، انتشارات اکرام، تهران: چاپ چهارم، 1385.
- 11- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، ج 2، تهران، امیر کبیر، 1373.
- 12- سبحانی، جعفر، رمز پیروزی مردان بزرگ، قم، نسل جوان، 1375.
- 13- شریفی ، محمود، کسب و کار از دیدگاه اسلام فرهنگ کوثر 1387 شماره 73 .
- 14- میلانفر، بهروز، بهداشت روانی، چ چهارم، تهران، نی، 1374.
- 15- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت دار : إحياء التراث العربی، 1403.
- 16- محمّدی ریشه‌ری، محمّد، میزان الحکمه، قم، دارالحديث، 1416.

- 17- متقی، علی بم حسام الدین، کنز الاعمال، ج 4، ناشران: دار الکتب العلمیة، 1389.
 - 18- مرتضی مطهری، تعلیم و تربیت در اسلام، قم، صدرا، 1371.
 - 19- ولایی، عیسی، کار در منابع اسلامی، تهران، تهران، مؤسسه کار و تأمین اجتماعی، 1389.
 - 20- نادعلی، فاطمه، تشویق به کار و تلاش از منظر قرآن و روایات، فصلنامه کوثر، ش 42، خرداد 1397.
 - 21- مجموعه گفتارپژوهی های مکتب شهید سلیمانی فصل دوازدهم مدیریت سرمایه انسانی در مکتب شهید سلیمانی از منظر دکتر غفور کارگری
- ?http://www.i.hu.ac.ir/index.jsp